

Швецова А.В.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ЯК УСТАЛЕНА ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА.

Як відомо, будь-яка реальна людська спільнота, в тому числі і нація, утворює певну психологічну єдність, а тому аналіз спільноти передбачає виявлення поєднуючих і інтегруючих її психологічних чинників. З огляду на це, стає актуальним питання про структуру національного характеру як уособлення психологічної єдності етносу.

Національний характер далеко не завжди складає вирішальний чинник свідомої самоідентифікації людини. Для людей певного народу певна психологічна єдність, що втілюється у феномені національного характеру, є самоочевидною і, отже, “прозорою”. Вона зазвичай не сприймається як щось особливе, як не сприймається людиною дихання у вигляді “окремої справи”: кожен робить своє і різне, але хто б що не робив, він однаково дихає. Те, що властиво всім і кожному, найменш кидається в око (якщо, звичайно, ви не є стороннім спостерігачем). Таким чином, національний характер є очевидністю, яка окреслює психологічні межі етнічної спільноти чи суспільства.

Суспільна психологія різноманітна у своїх виявах і складових, виконує багатопланову роль у житті народу. Національний характер охоплює не всі її прояви. Він є певним її інтегративним і підсумковим виразом на рівні особистісного існування. Якщо “людина культури” складає узагальнюючий ідеальний тип людської особи як учасника конкретної культурно-етнічної спільноти, то національний характер є сукупністю психологічних якостей людини культури.

Взагалі характер розуміється у психології як сукупність усталених психологічних особливостей особистості, котра (сукупність) формується у спілкуванні та діяльності останньої і обумовлює типову для неї поведінку¹. Тобто у визначенні характеру домінують три головні риси: по-перше, його цілісність та усталеність, тривалий та відтворювальний процес існування (так звана “часова стабільність” характеру); по-друге, становлення у процесі реального життя і самовизначення особи; по-третє, зв’язок характеру з поведінкою, котру він обумовлює як висхідний і вирішальний психологічний чинник. Саме на ці три моменти слід звернути увагу при визначенні та аналітиці національного характеру. Назвемо їх “базова тріада характеру”, зауваживши необхідність враховувати цю тріаду як методологічне правило і осмислення національного характеру.

Розгляд національного характеру у відповідності до базової методологічної тріади дозволяє досягти багатовимірного розуміння його змісту, процесу утворення і механізмів дії. Перший елемент тріади подає картину національного характеру у, так би мовити, синхронному зрізі – як певну функціональну цілісність, складові якої тісно пов’язані між собою і утворюють єдиний психічний комплекс, що відтворює себе у різноманітних ситуаціях буття і реакціях на них.

Другий елемент тріади дозволяє розглянути національний характер у діахронному зрізі – тобто як культурно-історичне утворення, що має свій генезис, сформувалось шляхом відгуку на певні зовнішні впливи, дістає пояснення із змісту конкретних ситуацій історичного розвитку народу.

Третій елемент створює можливість простежити явище національного характеру вже не стільки у площині власне психологічного життя, скільки у вигляді усталених комплексів поведінки, практичних настанов, автоматизмів та реакцій, в які втілюється характер і до яких він спонукає. Таким чином, розгляд національного характеру у єдності цих трьох елементів дозволяє розкрити його феномен, по-перше, у ракурсі психологічного **змісту**, по-друге, у ракурсі **процесу утворення** і зміни його змісту, по-третє, у ракурсі **механізму дії** та спрацьовування характеру в конкретних ситуаціях людського існування.

У психологічній науці існують два головні підходи до розгляду феномену характеру. Для першого (класичним виразом якого є вчення німецького психопатолога Е. Кречмера) властиве “статичне” розуміння характеру, за яким останній трактується у вигляді постійної, завжди собітотожної і незмінної сукупності психологічних рис. З цього погляду характер виглядає як певна психологічна структура, зміст якої визначається через сукупність властивих їй функцій та якостей, поза процесом їх формування та розвитку. Натомість, для другого підходу (біхевіоризм, психоаналіз тощо) властиво робити наголос якраз на динамічній природі людських характерів, розглядаючи їх як **наслідок** самовизначення особистості, процесу подолання індивідами життєвих іспитів та психологічних випробувань, результат розв’язання напружених ситуацій, конфліктів, невдач, успіхів тощо.

З огляду на проблему висвітлення сутності, походження, механізмів дії та проявів характеру видається, що ці підходи, попри їх протилежні методологічні засади, з більш широкої точки зору не стільки виключають один одного, скільки доповнюють. Дійсно, не можна уникнути питання про генезис характеру, оскільки сама сутність людини є історично сформованою, а не природно даною. Неможливо зрозуміти людську психологію і будь-які явища психічного життя, відкинувши чинник розвитку – чи то у вигляді філогенезу, чи то у вигляді онтогенезу.

Разом в тим, характер є вельми стабільною психологічною структурою. Саме через формування характеру та чітку окресленість складаючої його сукупності рис розв’язується у площині психологічного життя фундаментальна проблема собітотожності особи. Про це свідчить і історія розвитку психологічних досліджень, в яких поступово місце проблематики характеру займала проблематика особистості. Тобто головною тенденцією у розвитку досліджень людської душі та духу (а саме певною науковою концептуалізацією останніх і є поняття характеру) є перехід до врахування все більш широкого кола чинників, які зумовлюють феномен людської індивідуальності і її психіки. Категорія особистості у психології якраз і покликана поєднати у єдине ціле “зовнішній” та “внутрішній” чинники людського існування, психіку та поведінку, впливи соціо-культурні та соматично-фізіологічні.

Вище наведене зауваження стосується не лише історії психологічних розвідок. Воно має принципове методологічне значення для розуміння явища національного характеру. Можна сформулювати методологічний принцип: немає характеру без особистості. Тобто будь-яка аналітика явищ характеру може вестися і спиратися лише на феномен особистості та здійснюватися у невід’ємності від нього. Характер – властивість конкретної особистості, її психологічний аналог у вигляді певних взаємопов’язаних психологічних якостей, рис та механізмів. Даний методологічний принцип відображається у вигляді зв’язку явища національного характеру з ідеальним типом “людини культури” як певної, узагальненої для відповідних соціально-історичних умов, репрезентації людської особистості.

Національний характер становить приналежність “людини культури”, а психологічні властивості останньої (“людина культури як психологічний тип”) дістають свого виразу у явищі національного характеру. Саме таким чином можна висловити взаємний зв’язок цих двох феноменів.

Можна сказати, що вищезазначені два головних підходи до розуміння характеру у психології відповідають першому та другому елементам методологічної “базової характерологічної тріади”. Але коли мова йде про дослідження такого конкретного явища, як національний характер, думка не може залишатися на рівні загальних методологічних принципів його розуміння. Вона повинна “спуститися” з висоти загальної методологічної настанови до конкретних концептуалізацій самого явища – тих концептуалізацій, які дозволяють здійснювати конкретну аналітику національного

характеру і будуть виступати конкретним пізнавальним інструментарієм цієї аналітики. Яким же чином концептуалізувати феномен характеру, по-перше, як стабільної психологічної структури, по-друге, історично виникаючого комплексу психологічних рис, постійно пов'язаного з ситуацією особистісного самовизначення і зумовленого нею?

Концептуалізація характеру як стабільної психологічної структури передбачає насамперед виділення двох чинників: по-перше, соматично-фізіологічної основи характеру, а по-друге, його функціональних параметрів. Розглянемо ці два чинника докладніше.

Необхідність виокремлення соматично-фізіологічної основи характеру зумовлена тим, що неможливо досягти достатньо повного визначення людських та культурних феноменів, ігноруючи природність, фізіологію людини. Зрозуміло, що людська психіка знаходиться у певному зв'язку та відповідності з органічними особливостями людини, її фізіологією, типом нервової системи тощо. І так само, як відрізняються соматично-фізіологічні особливості людських індивідів, відмінні один від одного антропологічні риси людських спільнот, етносів. Саме це дає можливість існування антропологічній науці, котра розглядає кожен етнос як окремий і специфічний антропологічний тип. Особливе місце у визначенні характеру мають, втім, не стільки суто соматичні специфікації, скільки особливості нервової системи, які узагальнює і конкретизує поняття **темпераменту**.

На відміну від характеру, факт динамічних змін якого впровадж життя і самовизначення особи не можна відкинути, темперамент є практично природженою здатністю нервової системи реагувати таким чи іншим чином. У психології пояснення темпераменту будується на двох головних парадигмах: або він пов'язується з особливостями конституції людського тіла (Кречмер, Шелдон), або безпосередньо з якостями вищої нервової діяльності (Павлов). Саме остання парадигма набула найбільшого впливу у психології і стала домінуючоюⁱⁱ.

У контексті дослідження національного характеру феномен його соматично-фізіологічної основи (зокрема уособлений явищем темпераменту) містить не лише, так би мовити, уроджену природну соматіку людини, але і її тілесність як культурний феномен. Остання обставина надзвичайно важлива, особливо у сучасному світі, просякнутому дією глобальних екологічних чинників. Наприклад, тілесність і здоров'я українського народу внаслідок Чорнобильської катастрофи, індустріального забруднення середовища, неповноцінного раціону харчування, через глибоке суспільне зубожіння зазнали вкрай негативного впливу. Тілесність народу є одним з головних чинників і основ його **історичного** існування. Це не лише природна передумова суспільного буття, а, по-перше, самим суспільним буттям створений феномен, по-друге, такий феномен, котрий суттєво впливає на можливості і перспективи історичної долі народу, зумовлює досягнення чи невдачі його діяльності.

З соматично-фізіологічною основою характеру пов'язані і його функціональні параметри. За своїм сенсом характер є психологічною основою відтворення певного способу буття з властивим останньому типом розв'язання конфліктних ситуацій ("життєвих іспитів"). З огляду на це онтологічне покликання характеру, можна виділити три головні комплекси його функціональних параметрів. Це – **сила, врівноваженість і рухливість**.

Сила визначає інтенсивність дії характеру, ступінь вираження його властивостей, здатність людини долати несприятливі обставини буття і здійснювати власну волю. Взагалі вольовий чинник відіграє у характері чи не найголовнішу роль, оскільки саме йому належить регулятивна функція здійснення людської поведінки. Сила, як і всі вищезгадані функціональні параметри, є інтегративним показником. Вона має цілу

низку вимірів, таких як стійкість реакцій, стабільність їх змісту і розгортання у часі, усталеність психологічної домінанти перед дією різних подразників (труднощі, невдачі, відсутність відповідного результату, розчарування тощо). Не вдаючись до аналізу цих та інших складових функціонального параметру сили характеру, зазначимо загалом необхідність врахування його синтетичної природи, тобто існування як комплексу певних характерологічних рис.

У тісному зв'язку з силою характеру знаходиться його врівноваженість. Цей параметр відбиває складну структуру характеру, його існування як комплексу різноманітних психологічних якостей і властивостей. Врівноваженість амбівалентна, вона має два боки – зовнішній і внутрішній. У внутрішньому плані вона означає взаємну підпорядкованість одна одній психологічних рис, котрі складають особистість. В ній виказує себе міра внутрішньої гармонії, композиційна достатність наявних у особистості психологічних якостей.

На відміну від сили, котра є досить загальним за своєю природою чинником, який відображає передусім інтенсивність та стійкість психічних процесів, врівноваженість знаходиться у відповідності до певного типу і складу особистості, тобто є якісно різною та індивідуалізованою. За своєю природою вона є психологічною мірою взаємодії різних психологічних рис, тобто інтегральним виразом їх взаємної узгодженості. Не можна абстрактно визначити, що та чи окремо взята психологічна якість забезпечує врівноваженість характеру. Вирішальна роль у такому визначенні належить тим обставинам, у взаємодії з якими (та іншими психологічними властивостями особистості) існує ця якість. У залежності від цього внутрішнього “психологічного контексту” одна й та сама риса може сприяти врівноваженості характеру, чи, навпаки, порушувати його цілісність і взаємодію різних складових.

У зовнішньому плані врівноваженість характеру виказує себе як здатність особистості до самовладнання, адекватність психологічного відгуку на подразник, диференційованість реакцій у залежності від структури ситуації тощо. В цьому випадку врівноваженість зберігає значення **міри**, а не окремої **якості**. Але тепер це міра відповідності психологічних якостей вимогам ситуації буття та діяльності.

Третій з функціональних параметрів характеру – рухливість – відображає динаміку процесів збудження та гальмування. Під збудженням розуміється реакція психіки на подразники, завдяки якій активізуються певні психічні сили та властивості. Збудження пов'язане з певною інтенсивністю дії подразника і не виникає, якщо ця інтенсивність нижча від порога чутливості. На відміну від збудження, котре “включає” активність психіки, процес гальмування затримує чи “згортає” діяльність психічних сил. Саме рухливість у взаємодії процесів збудження та гальмування визначає мобільність психіки, її здатність своєчасно та вправно відповідати на виклики буття, знаходити адекватні реакції на подразники, забезпечувати пластичність поведінки.

Диспропорції у розвиненості одного з цих процесів тяжко позначаються на психіці. Низький поріг та висока інтенсивність збудження призводить до неадекватно активної відповіді на подразники, знесилоє психіку, перевантажує людське сприйняття і здатність до дії. Наслідком стає висока тривожність, швидка стомлюваність, пригнічений стан тощо. Натомість перевага реакцій гальмування має наслідком надмірну індіферентність людини до оточуючого середовища, пасивність сприйняття, низький рівень активності. Лише гармонічна взаємовідповідність процесів збудження та гальмування забезпечує належну рухливість психіки і відтак – адекватність людських реакцій та дій на виклики оточуючого світу.

Соматично-фізіологічна основа характеру та його функціональні параметри зумовлюють його як певну структурно-функціональну цілісність. Але характер відрізняється як стабільністю та впорядкованістю своїх проявів, так і історично

складаючими його властивостями та рисами. Якості характеру не є природженими. Вони формуються у процесі людського життя і є надбанням особистості чи суспільної історії (якщо йдеться про національний характер). Власне, кожний конкретний національний характер є історичним продуктом і історичним надбанням. Відтворити його зміст в цій якості означає скласти індивідуалізовану картину взаємопов'язаних психічних реакцій, настанов, апорій, переживань, котрі виникають як наслідок зустрічі етносу з певними викликами історичного буття.

Ці конкретні надбані риси слід виокремлювати так само, як і коли мова йде про конкретну людську особистість. Різниця рис національного характеру полягає лише у тому, що вони є надбанням не окремого індивіду чи певної групи людей, а особливого людського типу – “людини культури”.

Таким чином, підсумовуючи розгляд складових національного характеру, виходячи з сутності характеру як психологічного феномену, можна зауважити наступне. По-перше, опис національного характеру передбачає фіксацію та аналіз певної антропологічної основи його: тобто тих особливостей тілесно-фізіологічної конституції етносу, котрі мають вплив на зміст національного характеру і становлять одну з його передумов. Серед цих особливостей чільне місце посідає **національний темперамент**; власне саме через темперамент соматично-фізіологічні якості етносу (тобто антропологічний чинник) впливають на генезис і зміст національного характеру.

По-друге, характер як психологічно стабільне, усталене утворення є певним, постійно діючим психологічним комплексом, тобто може бути розглянутий як певна функціональна цілісність. Головними параметрами, котрими визначається динаміка існування характеру є сила, врівноваженість та рухливість. Саме через розкриття цих параметрів складається уявлення про загальний функціональний режим того чи іншого характеру, створюється картина його психодинаміки.

По-третє, характер як сформований у процесі людського самовизначення феномен є історичним продуктом. Відтак він зберігає зв'язок з подіями, колізіями та ситуаціями буття, в яких походило його створення. Серед цих характерологічних рис виділимо насамперед такі, як:

- психологічні настанови та домінанти, котрими регулюється та спрямовується діяльність людей, визначається режим їх цілепокладання;
- внутрішні апорії, котрі відображають складності історичної самореалізації етносу, напрацювання і прогалини його історичного досвіду, певні, історично зумовлені протиріччя і перепони його буття;
- стимуляційно-відразливі чинники, котрими зумовлюється психологічний ефект дії тих чи інших зовнішніх впливів, ситуацій, явищ. Слід враховувати, що дія того чи іншого подразника на людину – позитивна чи негативна, сильна чи слабка – залежить не стільки від змісту самого подразника, скільки від того, який вигляд він прийме у системі стимуляційно-відразливих значень для психіки. Лише в опосередкованості цими значеннями конкретний подразник набуває певної психологічної ваги і стає елементом внутрішнього життя людей, а відтак – їх буття та долі. Загалом, стимуляційно-відразливі чинники презентують **тип переживання**, властивий тому чи тому характеру.

Нарешті, четверте, не слід забувати, що характер не існує без **відповідної поведінки**. Між поведінкою та характером існує відношення взаємооберненості: вчинки призводять до формування певних рис характеру – якості характеру зумовлюють відповідну поведінку. Тому останнім з перерахованих елементів, котрі неможливо обминути при аналізі національного характеру, є **поведінкові комплекси**, котрі зумовлені характером і продукуються ним. Сам характер має значення лише як психологічна умова можливості того чи того вчинку. Риса характеру – потенційний

вчинок, вчинок у своїй можливості та вірогідності. Не можна описати характер абстрактно, поза поведінкою людини. Натомість, усталені особливості поведінки зумовлюють комплекс характерних для особистості психологічних рис. Через це одним з вимірів розкриття національного характеру є вітворення етнотипової поведінки.

Виокремлені складові національного характеру, які окреслюють можливості конкретного аналізу психологічних особливостей окремих етносів, дозволяють представити його як певну структуру і на основі цього здійснювати конкретно історичний аналіз характеру тієї чи іншої нації.

ⁱ Див.: Краткий психологический словарь.–М.: Политиздат, 1985.–С.384-385.

ⁱⁱ Див.: Там же.–С.352-353.